

BÖLÜM 16

TÜRKİYE'DE PANDEMİ DÖNEMİNİN KAMU BORÇLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNE ETKİSİ

Hakan GÜNEŞ¹

GİRİŞ

Devletlerin ve hükümetlerin asli görevlerinden biri de doğal afetler, salgın, ağır buhran gibi olağanüstü dönemlerde ortaya çıkan olumsuz etkilerin giderilmesine yönelik önlemlerin alınmasıdır. 2019 yılının son ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Kovid -19 salgını hala çeşitli türleriyle ciddi bir şekilde can almaya devam etmektedir. Dünya sağlık örgütünün raporlarına göre, korana virüs ve türlerinin 5 milyondan fazla can aldığı bildirilmektedir (WHO, 2021). Salgın devletleri bir yandan sağlık açısından tedbir almaya zorlamakta ve diğer yandan ise beraberinde getirdiği ekonomik krizin etkilerini azaltmaya yönelik önlemler almaya zorlamaktadır. Ancak salgın nedeniyle getirilen kısıtlamaların reel ekonomik aktiviteyi azaltma eğiliminde olması önemli bir açmazı da beraberinde getirmektedir.

Mali açıdan güçlü geçmişe sahip ekonomiler bile salgının beraberinde getirdiği ekonomik sorunların giderilmesinde çeşitli mali zorluklarla yüz yüze kalmışlardır. Salgın nedeniyle reel ekonomik aktivitede görülen kayıpları en aza indirmek amacıyla Hükümetler yeni mali ve ekonomik programlar uygulamaya koymuşlardır. Türkiye'de benzer şekilde bir takım vergi ve harcama programları geliştirilerek uygulamaya koymuştur². Genişletici yönde uygulanan söz konusu programların bütçe açığı ve kamu borçları üzerinde baskı oluşturacağı aşikârdır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de pandemi döneminin kamu borçlarının sürdürülebilirliği üzerine bir değerlendirme yapmaktır. Bu çerçevede; çalışmanın ilk kısımda kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. İkinci kısımda kamu borçlarının sürdürülebilirliğini etkileyen faktörler ele alınmış, üçüncü kısımda pandemi süre-

¹ Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Bartın Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, hakangunes@bartin.edu.tr

² Bu konuda detaylı ve karşılaştırmalı bilgi için bakınız. Güneş, H. (2021). "COVID-19 Salgının Mali Disiplin Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği ve Çeşitli Ülke Gruplarıyla Karşılaştırılması", Pandeminin Mali Analizi, Gazi Kitabevi.

cinde kamu borçlarının sürdürülebilirliği üzerine literatür incelemesi yapılmıştır. Dördüncü kısımda Türkiye’de 2016-2021 yıllarını kapsayan pandemi döneminin kamu borçlarının sürdürülebilirliği üzerine etkisi veri analizi yöntemiyle değerlendirilmiş ve son kısımda Granger Nedensellik analizi yapılmıştır.

KAMU BORÇLANMASINA BAKIŞ: BORÇLANMANIN NEDENLERİ VE KLASİK –MODERN MALİYE YAKLAŞIMINDA DEVLET BORÇLANMASI

Kamu borçlanması denildiğinde devletin önceden belirlenen bir vadeye ilişkin borç anapara ve faiz geri ödeme konusunda tahvil sahipliğine karşı hukuki taahhüt altına girmesi anlaşılmaktadır. (Ulusoy, 2004). Kamu borçlanmasının ülkeden ülkeye değişen birçok nedeni bulunmaktadır. Genel olarak iç borçlanma nedenleri şunlardır;

- Bütçe açıklarının finansmanı,
- Kamu yatırımlarının finansmanı,
- Savaş ve doğal afet, salgın gibi olağan üstü nedenler,
- Borçların geri ödenmesi ve
- Maliye politikası amacına yönelik borçlanmadır (Ulusoy, 2004).
- Bununla birlikte dış borçlanma daha çok gelişmekte olan ülkeler için söz konusu olmaktadır. Bu bakımdan;
- Kalkınma aşaması,
- Dışa bağımlılık,
- Otarşinin geçerli olmaması,
- İç kaynakların ve sermaye birikiminin yetersizliği,
- Kaynak dağılımında ve kullanımında etkinlik ve
- Dış ödemeler bilançosu dengesinin sağlanması vb. dış borçlanma nedenleri olarak öne çıkmaktadır. (İnce, 2002)

Ulusal egemenliğin hâkim olduğu devletlerde hükümet harcamalarının en önemli finansman kaynağı vergi gelirleridir. Bununla birlikte devletin mülk ve teşebbüs, idari para cezaları, bağış ve yardım, tereke gibi vergi dışında elde edilen gelirleri de vardır. Ancak vergi ve vergi dışında elde edilen bu kaynakların kamu harcamalarının finansmanında yeterli olmaması durumunda yeni vergi, borçlanma veya para basma (senyoraj) yetkisi kullanılmakta (Ulusoy, 2004) ve aynı zamanda kamu gelirlerinin arasında bir tercih sorunu da beraberinde getirmektedir. Artan kamu harcamalarının finansmanında vergileme ile borçlanma veya para basma arasında tercih sorunu temelde klasik ve modern maliye anlayışı çerçevesinde tartışılmaktadır.

Klasik anlayışına göre, devlete yüklenen görevler ulusal güvenlik, adalet, diplomasi gibi hizmetlerle sınırlıdır. Buna bağlı olarak bütçesi küçük ve denk olmalı, açık veya fazla vermemelidir. Bütçe açık verdiğinde borçlanma; fazla verdiğinde ise vergi yoluyla özel kesimin kullanacağı kaynaklar kamu kesimi tarafından verimsiz bir şekilde kullanılacaktır. Onlara göre devlet, zorunlu kötülük (fena), adeta kötü bir girişimci gibidir ve kaynakları verimsiz kullanacaktır. Bu durum milli sermaye birikimini ve tasarruf isteğini buna bağlı olarak milletlerin zenginliğini olumsuz etkileyecektir (Bayraktar, 2021). Klasik iktisatçı Ricardo'ya göre devletin borçlanması, bugünkü neslin ödeyeceği vergileri bir nevi geleceğe ertelemektir ve borçlanma gelecek nesiller üzerine yük oluşturacaktır (Bağcı, 2001). Ayrıca bugün vergilemeye gitme yerine borçlanma tercihinin gidilmesinin milli gelir üzerindeki etkisi de nötr olacaktır. Literatürde bu duruma Ricardocu Denklik Hipotezi denilmektedir. Klasik anlayışta devlet borçlanmasına karşı çıkılarak olağan üstü kamu geliri sayılmakta (İnce, 2001) ve borçlanmaya iki şekilde müsaade verilmektedir. Bunlardan ilki savaş, doğal afet gibi olağanüstü durumlar; ikincisi ise özel kesimin üstlenemeyeceği alt yapı niteliğinde olan verimli yatırım harcamalarıdır.

1929 Büyük Buhranının yaşanması ile birlikte ortaya çıkan iktisadi ve sosyal sorunlar ve bunların piyasa mekanizması çerçevesinde çözüme kavuşmamış olması, devlete sınırlı görevler veren, tarafsız maliyeyi savunan Klasik anlayışın eleştirilmesine neden olmuştur. Bu bağlamla ilk kuramsal eleştiri 1936 yılında "Para, Faiz ve İstihdamın Genel Teorisi" adlı eseriyle Keynes tarafından yapılmıştır (Yıldırım ve Arslan, 2021). Keynes, klasik denk ve küçük bütçe anlayışını eleştirmiş ve o dönemde yaşanan buhranın giderilmesinde açık bütçe politikası yürütülmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Eker ve Meriç, 2000). Eksik istihdamda borçlanmanın her zaman özel kesimi dışlamayacağı ve milli geliri artıracığı ileri sürülmektedir. Keynes'in fikirleri ışığında ortaya çıkan ve öncülüğünü Lerner, Hansen ve Beveridge gibi iktisatçıların oluşturduğu modern (fonksiyonel) maliye anlayışı, devlet borçlanmasına bakışı değiştirmiştir. Bu yaklaşıma göre, devlet adeta iyi bir girişimci gibi davranırsa borçlanmaya her zaman kötü bakmaya gerek yoktur. Özellikle borçlanma ile elde edilen kaynakların faizin üzerinde bir gelir getirecek şekilde üretken veya verimli alanlarda kullanılması halinde devlet borçlanabilir. Borç alınan kaynakların verimli kullanılması halinde borçlanma devletin olağan geliri sayılacak ve gelecek nesillere de yük oluşturmayacaktır (Öğretir, 2021)³. Ayrıca fonksiyonel maliye anlayışında borçlanmanın gördüğü vazifeleri öne çıkmakta, ekonomik ve sosyal koşullar gerektirdiğinde verimli veya verimsiz kullanmaya bakılmaksızın devlet borçlanmasına izin verilmektedir.

³ Ancak aynı nesil içinde bütçeye vergi ödeyenler ile faiz gelir elde edenler her zaman aynı kişiler olmadığı için borçlanma gelir dağılımını olumsuz etkileyecektir.

Artan kamu harcamalarının finansmanında vergileme ile borçlanma veya para basma arasında tercih sorunu iktisadi yaklaşımlara göre farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmanın nedeni ise iktisadi yaklaşımın devlete yüklediği görevler temelinde ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, klasik iktisadi yaklaşımda ilave kamu harcamaları, vergi artışlarıyla finanse edilmeli borçlanma veya para basma yolu tercih edilmemelidir. Onlara göre kamu borçlanması verimsizdir ve karşı çıkılır; para basma yolu ise paranın miktar teoremi (klasik dikotomi) geçerli olduğundan ekonomide reel değişkenler üzerinde bir etkisi olmayacaktır (Öğretir, 2021). Keynesyen yaklaşımda ise ilave kamu harcamaları, vergi artışlarıyla finanse edilse bile denk bütçe kuramı çerçevesinde toplam talep ve milli gelir artıracaktır. Borçlanmayla finanse edilmesi halinde, ekonomide eksik istihdam olduğundan her zaman özel kesimi dışlamayacaktır (Pınar, 2010). Para basılarak finanse edilmesi halinde ise toplam talep ve milli gelir üzerinde en genişletici etkiyi sağlayacaktır.

Monetarist yaklaşımda ilave kamu harcamalarının vergiler ile finanse edilmesinin milli gelir üzerindeki etkisi belirsizdir. Borçlanmayla finanse edilmesi halinde ise özel kesimi dışlayacağından (crowding out) milli gelir üzerinde etkisi nötr olacaktır (Öztürk, 2012) Para basma yoluyla finanse edilmesi halinde ise toplam talep ve milli gelir üzerinde en genişletici etkiye sahip olacaktır. İlave kamu harcamaları para basma yoluyla finanse edilmesi halinde, para arzındaki artışların ekonominin verimlilik (büyüme) oranını aşması halinde enflasyona neden olacaktır (Bayraktar, 2018). Yeni klasik yaklaşıma göre ise ilave kamu harcamalarının borçlanma yoluyla finansmanı uzun dönemde borç faiz sarmalına neden olarak kartopu etkisi yaratacak, sürdürülemez hale geldiğinde ise para basma (senyora) yoluyla borçların ödenmesi söz konusu olacaktır. Bu durumda ekonomilerde daha yüksek bir enflasyon oluşacaktır (Bayraktar, 2021) Literatürde buna “Hoş Olmayan Monetarist Aritmetik” denilmektedir.

Anayasal iktisatçılara göre, hükümetlerin seçimi garantileme çabası ilave kamu harcamasının finansmanında borçlanmayı öne çıkarmaktadır. Politik nedenlerden dolayı artan bütçe açıkları ve kamu borçları sonucu, devlet büyümekte ve bir yandan mali disiplinsizlik diğer yandan ekonomik istikrarda bozulmalar oluşmaktadır (Aktan ve Dileyci, 2007). Literatürde buna “Leviathan Devlet” denilmektedir (Arslan, 2021). Anayasal iktisatçılar, kamu borçlarının sürdürülmesi, mali disiplin ve ekonomik istikrarın sağlanması için mali kuralları savunmaktadır⁴. Onlara göre, anayasalara ve kanunlara hükümetlerin mali yetkilerini sınırlayan hükümler konulmalıdır. Aksi halde hükümetler kendi çıkarları için mali araçları kullanabilirler.

⁴ Mali kurallar, çeşitli maliye politikası araçları üzerinde getirilen sürekli limitler veya sınırlamalardır. Örneğin, AB’de üye ülkenin bütçe açığı GSYİH’ın %3’ünü; benzer şekilde kamu borcu da %60’ını aşmamalıdır.

KAMU BORÇLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Kamu borçlarının sürdürülebilirliği ise bir ülkede kamu borç stokunun ülkenin GSMH'na oranının azalması veya en azından kamu borç stokunun belli bir dönemde sonunda sabit kalmasını ifade etmektedir. Bu kavram bütçe açığı veren ve borçlanma gereksinimi duyan hemen her ülke için önemlidir. Bütçe açığı vermekle birlikte kamu borçları sürdürülebilir. Bu ekonomik büyüme, reel faiz oranı ve birincil bütçe yani faiz dışı bütçe dengesine bağlıdır (Pinar, 2010). Şöyle ki, B, kamu borç stoku; r, reel faiz oranı; g, büyüme oranı; f ise birincil bütçe dengesi olsun;

$$\Delta B = B (r-g) \quad (1)$$

(1) nolu eşitlikte eğer ekonomik büyüme (g), reel faiz oranından (r) büyük olursa kamu borç stokundaki değişim (ΔB) negatif olacak ve ekonomik verimlilikten kaynaklı borç ödeme gücü oluşacaktır. Tersini durumda ise kamu borç stokundaki değişim (ΔB) pozitif olacak ve kamu borcu artacaktır. Bu durumda kamu borçlarının sürdürülebilmesi birincil bütçe dengesine bağlı olacaktır.

$$\Delta B = B (r-g) - f \quad (2)$$

(2) nolu eşitlik bir ekonomide reel faiz oranının (r), ekonomik büyüme oranından (g) büyük olması durumunda kamu borçlarının sürdürülebilmesi için birincil bütçenin ne ölçüde fazla vermesi gerektiğini göstermektedir. Örneğin, bir ekonomide kamu borç stoku 200 birim, $r = \%8$, g ise $\%3$ ise ΔB deki değişim $\%5$ pozitif yönde olacaktır. Bu durumda kamu borçlarının sürdürülebilmesi için en azından 200 birimin $\%5$ 'i kadar yani 10 birim birincil bütçenin fazla (-f) vermesi gerekecektir. Yani bir başka ifadeyle kamu borç stokundaki değişim ($\Delta B = 0$) sıfır olacaktır. Eğer birincil bütçe fazlasının (-f) 10 birimden daha az verilmesi halinde borç stoku artma; 10 birimden daha fazla verilmesi halinde ise borç stokunda azalma eğilimi olacaktır.

(2) nolu eşitlikte birincil bütçenin ($f=0$) dengede yani sıfır olması halinde ise kamu borçlarının sürdürülebilirliği en azından reel faiz oranının (r) büyüme oranına (g) eşit olması ile mümkün olacaktır. Eğer reel faiz oranı, büyüme oranından büyükse her durumda aradaki fark birincil bütçe fazlasıyla telafi edilmek durumunda (Pinar, 2010).

$$\Delta B = B (r-g) + f \quad (3)$$

(3) nolu eşitlik ise ekonomik büyüme ve reel faiz oranı sabit iken birincil bütçenin açık (+ f) vermesi halinde borç stokundaki değişimi göstermektedir. Buna

göre bir ülkede kamu kesimi sürekli olarak birincil bütçe açığı (+f) veriyorsa, bu ülkede en azından birincil açık kadar kamu borç stokundaki değişim pozitif yönde olacaktır. Örneğin, bir ekonomide kamu borç stoku 200 birim ve $r = g$ ise ΔB deki değişim % 0 olacaktır. Ancak 10 birim birincil bütçe açığı (+f) verilmesi durumunda kamu borç stokundaki değişim de ($\Delta B = +10$) pozitif olacaktır. Sonuç olarak birincil bütçe açığının olduğu bir ortamda kamu borç stoku artma eğiliminde olacağından kamu borçlarının sürdürülebilirliğinden bahsetmek pek mümkün olmayacaktır.

PANDEMİ DÖNEMİNDE KAMU BORÇLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNE LİTERATÜR İNCELEMESİ

Briceno ve Perote'nun (2020) yaptıkları çalışmaya göre, Euro bölgesinde COVID-19 pandemisiyle birlikte oluşan negatif reel ekonomik büyüme ve yüksek işsizlik oranları, hükümetlerin pandeminin olumsuz etkilerini önlemeye yönelik yapılan yeni mali uygulamalar ve işsizlik sigortası sistemleri, kamu borçlarını dramatik bir şekilde artırmasına neden olarak kamu borçlarının sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemektedir. Sarıkaya ve Çeviş (2020) yaptıkları çalışmada, pandeminin olumsuz reel ve finansal ekonomik etkilerini azaltmak amacıyla Dünya genelinde ve Türkiye'de uygulanan genişletici maliye politikası önlemlerinin borç krizi riskine neden olabileceğini ve bu riskin azaltılması amacıyla uygun dış finansman kaynaklarının oluşturulması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Fırat (2020) yaptığı çalışmada, pandemi krizinin ekonomik etkilerini azaltmak için uygulanan genişletici maliye politikalarının, Türkiye gibi dış borç sorunu olan ülkeler için ileride borç sorunlarını daha da artabileceği ileri sürülmüştür. Bu yükün oluşması için IMF destekli programların yararlı olabileceği ifade edilmiştir.

Baldwin ve Mauro'nun (2020) yaptığı kapsamlı bir çalışmaya göre, dünya genelinde birçok ülkede pandemi sonrası uygulanan harcama ve vergi teşviklerinin boyutunun ülkeden ülkeye farklılaştığını, bunula birlikte hemen her ülkede bütçe açıklarının ve kamu borçlarının artacağı sonucuna varılmıştır. Bu durumun ortavadede borç yükü ve borç sürdürülebilirliğini ülkeden ülkeye değiştirmekle birlikte olumsuz etkileyeceği ifade edilmiştir. Adıgüzel (2020) Türkiye ekonomisi için yaptığı çalışmada, pandemiyle birlikte hükümetin sosyal harcamaları artırması, ekonomik büyümedeki yavaşlama ve vergi indirimleriyle birlikte kamu gelirlerinde beklenen hasılatın sağlanamayacaktır. Bu durumun bütçe açıklarını ve kamu borçlanmasını önemli ölçüde artacağını ve sürecin uzaması halinde bu durumun borç yükü üzerindeki olumsuz etkilerinin daha belirgin olacağı ifade edilmiştir.

Kalaycı Oflaz'ın (2021) yaptığı çalışmada, salgın nedeniyle oluşan ekonomik kayıpları azaltmada devlet müdahalesinin gerekli olduğu, dünya genelinde ol-

duğu gibi Türkiye’de de pandemi nedeniyle uygulamaya konulan mali paketler, vergi teşvikleri ve desteklerin bütçe açıklarını artırarak kamu dengesine olumsuz etkilerinin olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Kamacı ve Kurt (2021), Türkiye’de kamu harcamaları ve vergi gelirleri ilişkisi 2006:Q1-2020:Q1 dönemi için VECM nedensellik ve DOLS tahmincisi ile analiz edilmiş, bu ilişki sonucunda pandemi sonrası dönemde bütçe açıklarının ve kamu borçlarının arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Papava ve Charaia’nın (2021) yaptığı çalışmaya göre, küresel pandemi krizi nedeniyle dünya ekonomisi önemli bir gerileme yaşadı. Hükümetler ekonomilerini desteklemek amacıyla, önemli miktarda mali kaynak seferber edilmiştir. Çoğu ülkede önemli ölçüde artan kamu iç ve dış borcu, özellikle gelişmekte olan ülkeleri borç sürdürülebilirliği açısından zora sokacaktır. Dünya genelinde gelişmiş olarak kabul edilen ülkelerde dahi kamu borcu GSYİH’sının %60’ını aşan ülke sayısı pandemiyle birlikte 30’a ulaşmıştır.

Carnazza ve Liberati (2021) yaptıkları çalışmaya göre, COVID-19’un patlak vermesiyle birlikte Euro Bölgesi ülkelerinin pandemi krizinin ekonomik olumsuz sonuçlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Pandeminin olumsuz ekonomik sonuçlarını azaltmaya yönelik Avrupa Merkez Bankası (ECB) tarafından Pandemi Acil Satın Alma Programı’nın (PEPP) duyurulmuştur. Bu mali önlemler pakedi, özellikle pandemi öncesi borç-GSYİH oranının daha yüksek olduğu ülkeler için faiz oranlarında önemli bir sıçrama ve daha büyük bir borç temerrütü ve olumsuz sürdürülebilirlik algısı oluşturmuştur. Draghi (2021) yaptığı çalışmaya göre, AB düzeyinde, üye devletlerin pandemi gibi durgunluk zamanlarında ekonomilerini istikrara kavuşturmak için kamu borçlarının genişlemesine izin vermektedir. Ancak zaruri uygulanan genişlemeci politika, aşırı borcun getirdiği kırılganlığı azaltmak için orta ve uzun vadede ihtiyaç duyulan borç/GSYİH oranının kademeli olarak düşürülmesine yönelik yeni politikaları da düşündürmelidir.

Güneş’in (2021) yaptığı çalışmada, dünya genelinde salgın nedeniyle mali disiplinden sapmaların ortaya çıktığı, bütçe açıkları ve kamu borçlarının GSYİH’ya oranının arttığı, pandemi dönemi karşılaştırıldığında Türkiye’nin nispeten daha az bütçe açığı ve kamu borç stoku artışına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aydın (2021) yaptığı çalışmada, pandemi Türkiye’de uygulanan vergi ve harca teşviklerinin kapsamına değinmiş ve bu destekleme politikalarının zorunlu olduğunu ve geniş bir uygulama alanı bulması halinde oluşan bütçe açıklarının ve kamu borçlanmasının teoriyle uyumlu olduğunu belirtmiştir. Dineri (2021) yaptığı çalışmada, Türkiye’de pandemi sürecinde özellikle sağlık harcamaları ve sosyal transferlerin arttığını, vergi teşvikleri ve kapsamının genişletilmesiyle birlikte mali baskıların artacağını ileri sürmüştür. Çanakçı ve Arslan (2021) yaptıkları çalışmada, pandemi döneminde sağlık hizmetlerinin gördürülmesi, istihdamın

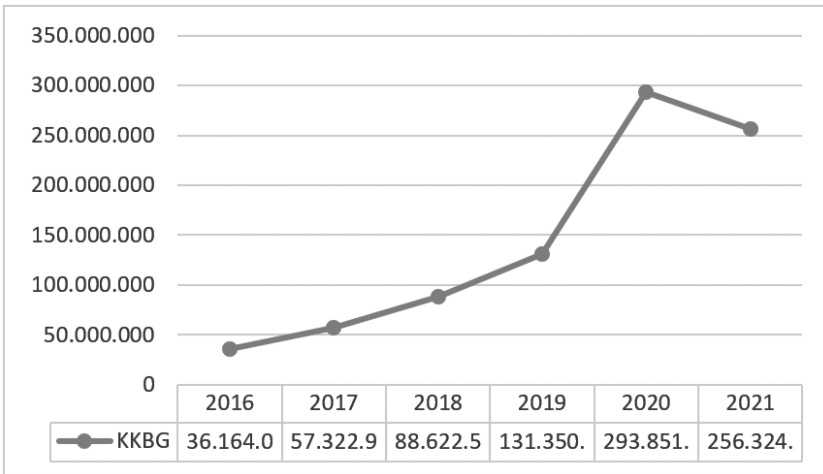
desteklenmesi ve reel ekonomik aktiviteyi olumlu etkilemek için dünya genelinde ülkeden ülkeye değişen boyutlarda bütçe açıkları ve kamu borçlarında önemli artışların olduğunu vurgulamışlardır.

Kose ve diğerlerinin (2021) yaptığı çalışmaya göre, salgın küresel borç seviyelerinde büyük bir artışı tetiklemiştir. Pandemi sürecinde üç bulgu önemlidir. İlki 2020 küresel durgunluk sırasında, hem küresel hükümet hem de özel borç seviyeleri rekor seviyelere yükseldi. İkincisi, pandemi sırasında uygulanan borçla finanse edilen, büyük mali destek programları reel ekonomik faaliyeti destekledi ve borçlanmanın faydalarını gösterdi. Ancak, toparlanma ivme kazandıkça, borç birikiminin fayda ve maliyetleri dengesi giderek maliyetlere doğru eğilebilir. Üçüncüsü ise yükselen piyasaların ve gelişmekte olan ekonomilerin üçte ikisinden fazlası devlet borç patlaması yaşamaktadır.

TÜRKİYE'DE PANDEMİ DÖNEMİNİN KAMU BORÇLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNE ETKİSİ

Türkiye'de pandemi döneminin kamu borçlarının sürdürülebilirliği üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG), birincil bütçe dengesi ile kamu borç stoku değişkenleri kullanılmıştır. Bu değişkenlerin parasal büyüklüğünün seyri ile GSYİH'ya oranın seyri pandemi öncesi dönemle kıyaslanmıştır. Değişkenlere ait veri seti, Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın resmi internet sitesinden çekilmiştir.

Grafik 1'de Türkiye'de 2016-2021 döneminde kamu kesimi borçlanma gereğinin (KKBG) TL cinsinden seyri gösterilmiştir.

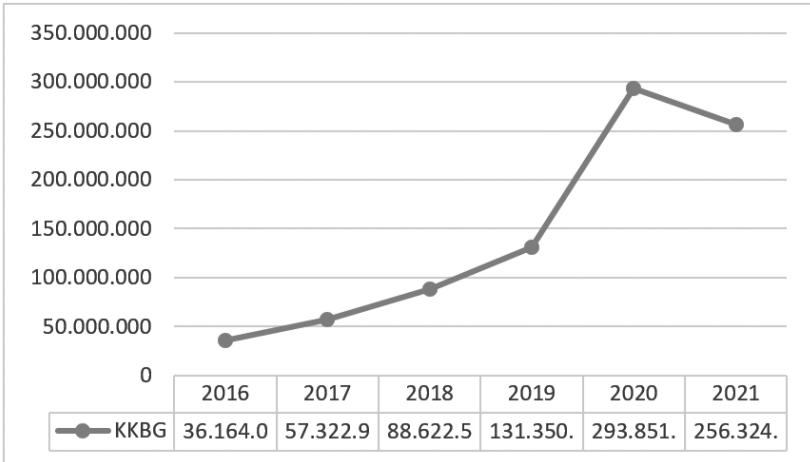

Grafik 1: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (2016-2021)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı

2019 yılının Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen COVID-19 salgını Türkiye'de 2020 yılının Mart ayında görülmeye başlamış ve hızla tüm ülkeye yayılmıştır. Hükümetin salgını önlemeye yönelik aldığı kısıtlayıcı tedbirler, beraberinde genişletici mali politikaları da getirmiştir. Grafik 1'de görüldüğü üzere, 2019 yılına göre 2020 yılında sağlık harcamalarının boyutundaki artışlar, diğer sosyal harcama ve vergi teşvikleri sonucunda kamu kesimi borçlanma gereği iki kattan daha fazla artış göstermiştir. 2021 yılının ortalarına gelindiğinde aşılama ve pandemi seyri- nin hafiflemesi kısıtlayıcı önlemlerin gevşetilmesi ile sonuçlanmıştır. Kısa çalışma ödeneği, vergi muafiyet ve istisnaları gibi geçici ve genişletici yönde uygulanan mali önlemlerin bir kısmının kaldırılmasının yanı sıra reel ekonomik aktivitedeki olumlu gelişmeler sonucu 2021 yılında kamu kesimi borçlanma gereği nispeten azalmıştır. Ancak pandemi öncesi dönem ile sonrası dönem ortalaması kıyaslan- dığında kamu kesimi borçlanma gereği üç kattan daha fazla artış göstermiştir. Bu durum orta ve uzun vadede kamu borçlarının sürdürülebilirliğini üzerinde olumsuz bir etki oluşturmaktadır.

Grafik 2'de Türkiye'de 2016-2021 döneminde kamu kesimi borçlanma gereği- nin (KKGB) GSYİH'ya oranının seyri gösterilmiştir.

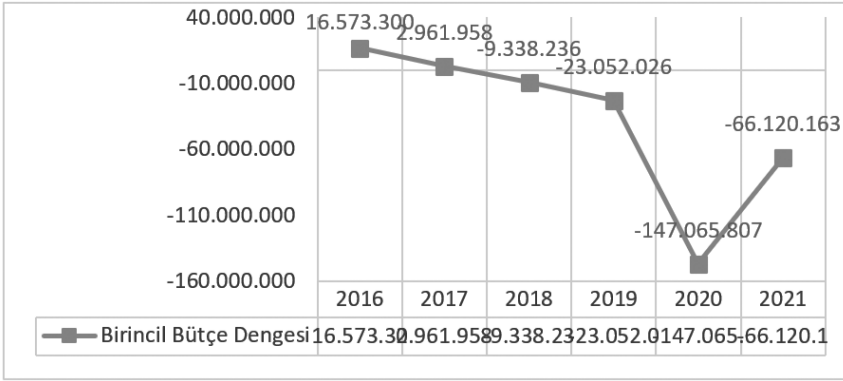
Grafik 2: KKGB/GSYİH Oranı (2016-2021)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı

Grafik 2'deki veriler incelendiğinde, Grafik 1'e benzer şekilde kamu kesimi borçlanma gereğinin GSYİH'ya oranı da önemli bir sıçrama yapmıştır. Bu durum borç sürdürülebilirliği açısından olumsuzdur. Pandemi öncesi dönem ile sonrası dönem ortalaması kıyaslandığında kamu kesimi borçlanma gereğinin GSYİH'ya

oranı iki kattan daha fazla artış göstermiştir. 2021 yılında ise kamu kesimi borç gereğinin nispeten azalması ve normalleşme süreciyle birlikte reel ekonomik faaliyetlerdeki iyileşme sonucu kamu kesimi borçlanma gereğinin GSYİH'ya oranı nispeten azalmıştır. Buna rağmen Türkiye'nin pandemi sonrası dönemde AB'nin bütçe açığına ilişkin getirdiği mali kriterleri karşılayamadığı görülmektedir.

Grafik 3'de Türkiye'de 2016-2021 döneminde birincil bütçe dengesinin Milyon TL cinsinden seyri gösterilmiştir.

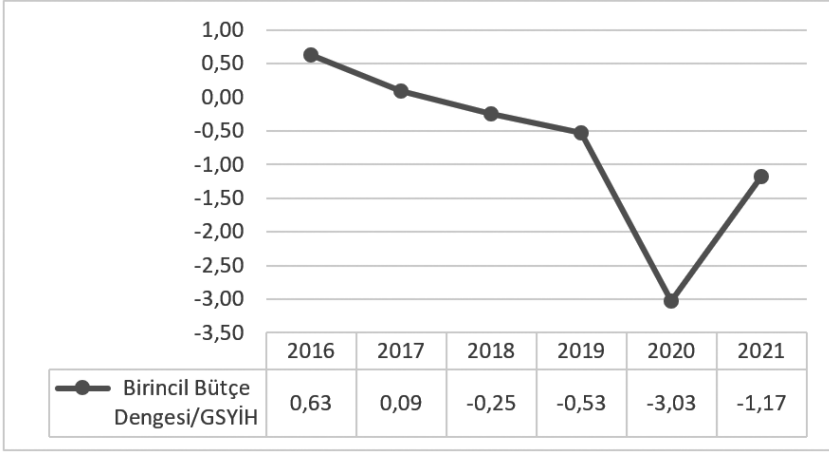

Grafik 3: Birincil Bütçe Dengesi (2016-2021)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı

Grafik 3'deki verileri incelendiğinde pandemi öncesi dönemde kamu borçlarının sürdürülebilirliği için en önemli gösterge olan birincil bütçenin fazla verdiği görülmektedir. 2018 yılında birincil bütçe açığı oluşmasında, o dönemde Türkiye'de yaşanan döviz kuru dalgalanmalarının giderilmesi için yüksek faiz politikası uygulanması sonucu faiz giderlerinde önemli artışlar göstermesi etkili olmuştur. Yüksek faiz politikasının 2019 yılında da devam etmesi birincil bütçe açığının artmasına neden olmuştur. Pandeminin nüksettiği 2020 yılında ise birincil bütçe açığı pandemi öncesi döneme göre on kattan daha fazla artış göstermiştir. Birincil bütçe açığı verilmesi, hazinenin faiz ödemeleri için de borçlanması gerektiğini ifade ettiğinden kamu borçlarının sürdürülebilirliği olumsuz etkileyecektir. 2021 yılında ise reel ekonomik faaliyetlerdeki iyileşme, genişletici mali önlemlerin kısılması, yüksek faiz politikasındaki gevşeme birincil bütçe açığının nispeten azalmasına neden olmuştur.

Grafik 4'de Türkiye'de 2016-2021 döneminde birincil bütçe dengesinin GSYİH'ya oranının seyri gösterilmiştir.

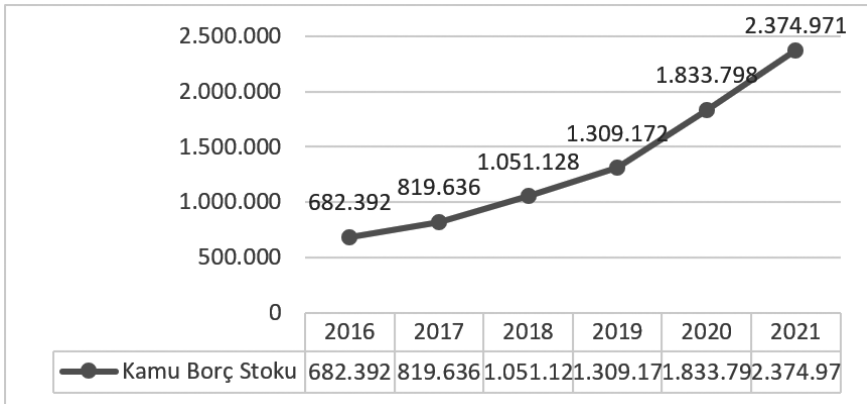

Grafik 4: Birincil Bütçe Dengesi /GSYİH Oranı (2016-2021)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı

Grafik 4'deki veriler incelendiğinde, Grafik 3'e benzer şekilde birincil bütçe dengesinin GSYİH'ya oranı da önemli bir sıçrama yapmıştır. 2019 yılına göre 2020 yılında birincil bütçe açığının GSYİH'ya oranı beş kattan daha fazla artış göstermiştir. Bu durum borç sürdürülebilirliği açısından olumsuzdur. Pandemi öncesi dönemde birincil bütçe fazlası verilirken, pandemi sonrası dönemde ise katlanarak giden birincil bütçe açığı oluşmuştur. 2021 yılında ise normalleşme süreciyle birlikte reel ekonomik faaliyetlerdeki iyileşme sonucu birincil bütçe açığının GSYİH'ya oranı nispeten azalmıştır.

Grafik 5'te Türkiye'de 2016-2021 döneminde AB tanımlı toplam borç stokunun Milyon TL cinsinden seyri gösterilmiştir.

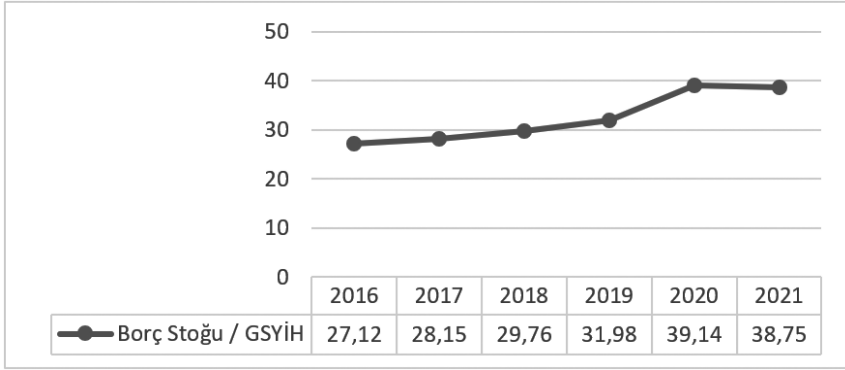

Grafik 5: Kamu Borç Stoku (2016-2021)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Grafik 5'teki verileri incelendiğinde, pandemi dönemiyle birlikte kamu kesimi borçlanma gereğinin artması, birincil bütçe dengesinin bozulmasına benzer şekilde kamu borç stokunda sıçrama şeklinde artış meydana geldiği anlaşılmaktadır. Pandemi koşullarının olumsuz etkilerini bertaraf etmek için alınan genişletici mali önlemlerin en önemli olumsuz tarafının borç sürdürülebilirliği açısından ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle 2020 ve 2021 yılında kamu borç stokunun pandemi öncesi döneme göre iki kattan daha fazla arttığı görülmektedir. Bu durum kamu borçlarının sürdürülebilirliği açısından olumsuz görüne de, pandemi koşullarında hemen her ülkede veya ülke gruplarında benzer bozulmalar söz konusu olmuştur (Güneş, 2021).

Grafik 6'te Türkiye'de 2016-2021 döneminde AB tanımlı toplam borç stokunun / GSYİH oranının seyri gösterilmiştir.

Grafik 6: Kamu Borç Stoku /GSYİH (2016-2021)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Grafik 6'deki veriler incelendiğinde, Grafik 5'e benzer şekilde kamu borç stokunun GSYİH'ya oranı da önemli ölçüde arttığı görülmektedir. 2019 yılında yaklaşık %32 olan kamu borç stokunun GSYİH'ya oranı 2020 yılında %40'a yaklaşmıştır. Kamu borçlarının sürdürülebilirliğinde kamu borcunu ülke gelirine oranının azalması veya kamu borcunun parasal olarak sabit seyirde kalması temel göstergeler olsa da, borçların vade ve faiz yapısı ile bütçe açığı ve kamu borcunun ülke gelirine oranının o ülke için ihtiyatlı düzeylerde seyretmesi de önemlidir. Türkiye'nin pandemi koşullarına rağmen AB'nin kamu borcuna ilişkin getirdiği mali kriterleri karşıladığı gözden kaçırılmamalıdır.

5. AMPİRİK ANALİZ

5.1. Veri Seti ve Model

Türkiye’de pandemi döneminin kamu borçlarının sürdürülebilirliği üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla 2016-2021’i kapsayan dönem için aylık veriler kullanılarak Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Verilerinin analizinde Eviews 8 paket programı tercih edilmiştir. Değişkenlere ait veriler, TCMB EVDS sistemi ile Hazine ve Maliye Bakanlığında elde edilmiştir. Analizde tahmin edilecek model aşağıdaki eşitlikte gösterilmiştir.

$$KBY_{it} = \alpha + \beta_1 Rit + \beta_2 Git + \beta_3 BBY_{it} + \beta_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (1)$$

(1) nolu eşitlikte verilen modelde yer alan bağımlı değişken (KBY), kamu borç stokunun GSYİH’ya oranı; bağımsız değişkenler (R), reel faiz oranı; (G), büyüme oranı ve (BBY) ise birincil bütçe dengesinin GSYİH’ya oranıdır.

5.2. Ekonometrik Analiz

Değişkenlere ait zaman serileri incelendiğinde çoğu zaman durağan olmadıkları görülür. Bu tip serilerle yapılan regresyon analizleri sıklıkla yanıltıcı veya sahte regresyon olarak ifade edilen ilişkiye neden olur (Granger ve Newbold, 1974). Sahte regresyon olması durumunda analizde R2 istatistiği yüksek ama Durbin-Watson istatistiği düşük olur. Eğer istatistiksel olarak R2 yüksek, Durbin-Watson düşük ise serinin hata terimleri durağan değildir ve modelin açıklama gücünün yüksek olması artık önemsizdir (Matthews, 2005.) Durağanlık sorunu serilerin deterministik zaman trendi barındırması haliyle oluşuyorsa, seriler trendden arındırılarak durağan hale getirebilir. Diğer yandan seriler rastsal trend barındırıyorsa, bu durumda serilerin farkları alınarak durağan hale getirilir. Bu tip serilerin durağan hale gelene kadar alınan fark aynı zamanda o serinin eş bütünleşme derecesini verecektir (Verbeek, 2008).

Analizde serilerin durağan olup olmadığını belirlemek için Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testi tercih edilmiştir. Tablo 1’deki veriler incelendiğinde olasılık değeri %5’in altında olduğundan tüm değişkenlerin seviyesinde durağanlığa sahip olduğu görülmüştür.

Tablo 1: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Seviye I (0) Trend ve Kesişme
KBY	t-statistic Probability -4.841 0.009
R	-2.462 0.011
G	-3.289 0.025
BBY	-4.297 0.008

ADF birim kök (durağanlık) test sonuçlarına göre tüm seriler seviyesinde durağan çıktığından uzun dönemli ilişki için eş bütünleşme testi yapılması gerekmeyecektir (Atukeren, 2011). Değişkenler arasında kısa dönemli bir ilişki olup olmadığı ise Granger nedensellik testi ile yapılmaktadır. Tablo 2’de ise Granger Nedensellik testi sonuçları yer almaktadır. Analizden elde edilen bulgulara göre bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında nedensel bir ilişki olduğunu görülmüştür.

Tablo 2: Granger Nedensellik Test Sonuçları

	Ki-kare	Serb. Der.	Gözlem Sayısı	p Değeri
R → KBY	10.655240	3	288	0,0176
KBY → R	5.856621	3	288	0,3262
G → KBY	12.349712	3	288	0,0054
KBY → G	8.860375	3	288	0,0481
BBY → KBY	15.945893	3	288	0,0093
KBY → BBY	6.879390	3	288	0,2764

Tablo 2’deki analiz bulgularına göre, ilk olarak reel faiz oranlarından (R) kamu borç stokunun GSYİH’ya oranına (KBY) doğru tek yönlü nedensel ilişki mevcutken; kamu borç stokunun GSYİH’ya oranından (KBY) reel faiz oranlarına doğru nedensel ilişki mevcut değildir. İkinci olarak, büyüme oranı (G) ile kamu borç stokunun GSYİH’ya oranı (KBY) arasında çift yönlü nedensel ilişkiye rastlanmıştır. Üçüncü olarak, birincil bütçe dengesinden (BBY) kamu borç stokunun GSYİH’ya oranına (KBY) arasında tek yönlü nedensel ilişki bulunmuştur. Diğer yandan kamu borç stokunun GSYİH’ya oranından (KBY) birincil bütçe dengesine doğru nedensel ilişki bulunamamıştır. Analizden elde edilen bulgular, kamu borçlarının sürdürülebilirliğinin teorik çerçevesi ile önemli ölçüde uyumaktadır. Bu bakımdan, Türkiye’de pandemi döneminde meydana gelen büyümedeki ya-

vaşlama ve özellikle birincil bütçe dengesindeki bozulmalar, kısa dönemde kamu borç stokunda artışa neden olarak kamu borçlarının sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemiştir.

SONUÇ

2019 yılının Aralık ayında ortaya çıkan COVID-19 pandemisi etkisini halen sürdürmektedir. Dünya genelinde salgınına karşı alınan kısıtlayıcı önlemlere bağlı olarak reel ekonomik faaliyetler 2020 yılının üçüncü çeyreğini kapsayacak şekilde önemli ölçüde daraldıktan sonra son çeyrekte itibaren, hemen her ülkede ekonomiler toparlanma eğilimine girmiştir. Son yüz yılda bu derece yaygınlıktaki bir salgınla karşı karşıya kalan dünyada; 6 milyona yakın insan hayatını kaybetmiş, sayısız insan çeşitli sağlık problemleriyle karşı karşıya kalmış, hemen her ekonomide işsizlik oranları artmış, gerek ekonomik gerekse sosyal zorluklar daha da keskinleşmiştir. Salgınla birlikte hemen her ülke kısıtlama tedbirleri uygulamaya başlamış, reel ekonomik faaliyetler ve ulusal ve uluslararası ticaret hacmi son zamanların en büyük gerilemesini yaşamış, buna bağlı olarak işsizlik daha da yaygınlaşmıştır. Hem kısmi hem de tam kapanma önlemleri özellikle hizmet sektörünü sekteye uğratmış, dünya genelinde sanayi ve hizmet sektörlerinin büyümesi önemli ölçüde gerilemiş ve yavaşlamıştır. Salgının olumsuz ekonomik ve sosyal etkileri azaltmak amacıyla dünya genelinde kapsamı ülkeden ülkeye değişen genişletici para ve maliye politikaları uygulanmaya koyulmuştur.

Türkiye’de 2020 yılında, salgının olumsuz etkilerini gidermek amacıyla maliye politikası öne çıkarılmış; hane halkını, reel sektörü ve istihdamı düzeyini korumaya yönelik çeşitli harcama ve vergi tedbirleri ivedilikle uygulanmaya başlamıştır. Vergi indirimleri ve ertelemeleri uygulamaya alınsa da reel ekonomik aktivitedeki olumlu gelişmeler sayesinde vergi gelirleri azda olsa artmış, bütçe harcamalarında ise önemli artış gerçekleşmiştir. 2020 ve 2021 yıllarında merkezi bütçeden sağlanan destekler yaklaşık 130 milyar TL, işsizlik sigortası ile yardımlaşma fonundan yapılan ödemeler ise 70 milyar TL’ye ulaşmıştır. Diğer yandan çeşitli vergilerde, sosyal güvenlik primleri ve kredilerde erteleme yapılmış, geri ödemelerde uygun kredi olanakları sağlanmıştır. Bu kapsamdaki faaliyetlerin büyüklüğü 2021 yılında yaklaşık 530 milyar TL’yi bulmuştur. Türkiye’de salgının olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla alınan genişletici mali önlemlerin ekonomik boyutu 700 milyar TL’yi aşmıştır (OVP, 2021).

Türkiye’de salgın kapsamında alınan genişletici mali önlemler, kendisini kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG), birincil bütçe dengesi ve kamu borç stoğu değişkenleri üzerinde önemli ölçüde göstermiştir. Buna göre Türkiye’de kamu kesimi borçlanma gereği ve bunun GSYİH’ya oranı pandemi öncesi dönemle kı-

yaslandığında iki kattan daha fazla artış göstermiştir. Birincil bütçe dengesi pandemiyle birlikte açık vermeye başlamış ve 2020 yılında birincil bütçe açığı pandemi öncesi döneme göre on kattan daha fazla artış göstermiştir. Diğer yandan birincil bütçe açığının GSYİH'ya oranı da beş kattan daha fazla artış göstermiştir. Ayrıca pandemi öncesi dönemde birincil bütçe fazlası verilirken, pandemi sonrası dönemde ise katlanarak giden birincil bütçe açığı oluşmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak 2020 ve 2021 yılında kamu borç stokunun pandemi öncesi döneme göre iki kattan daha fazla arttığı görülmektedir. Kamu borç stokunun GSYİH'ya oranı da önemli ölçüde arttığı görülmektedir. 2019 yılında yaklaşık %30 düzeyinde olan kamu borç stokunun GSYİH'ya oranı 2020 yılında %40'a yaklaşmıştır. Türkiye'nin pandemi koşullarına rağmen AB'nin kamu borcuna ilişkin getirdiği mali kriterleri karşıladığı ancak bütçe açığına (KKBG) ilişkin kriteri karşılayamadığı gözden kaçırılmamalıdır.

Çalışmada yapılan ekonometrik analiz bulgularına göre ise, ilk olarak reel faiz oranlarından (R) kamu borç stokunun GSYİH'ya oranına (KBY) doğru tek yönlü nedensel ilişki tespit edilmiştir. İkinci olarak, büyüme oranı (G) ile kamu borç stokunun GSYİH'ya oranı (KBY) arasında çift yönlü nedensel ilişkiye rastlanmıştır. Üçüncü olarak, birincil bütçe dengesinden (BBY) kamu borç stokunun GSYİH'ya oranına (KBY) arasında tek yönlü nedensel ilişki bulunmuştur. Analizden elde edilen bulgular, kamu borçlarının sürdürülebilirliğinin teorik çerçevesi ile önemli ölçüde uyumaktadır. Bu bakımdan kısa dönemde Türkiye'de pandemi döneminde meydana gelen büyümedeki yavaşlama ve özellikle birincil bütçe dengesindeki bozulmalar kamu borç stokunda artışa neden olarak kamu borçlarının sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyecektir

Son olarak, pandeminin olumsuz etkilerini bertaraf etmek için Türkiye'de uygulamaya konulan genişletici mali önlemlerin, kamu borç stokunun GSYİH'ya oranının artmasına neden olarak kamu borçlarının sürdürülebilirliğini önemli ölçüde olumsuz etkilediği görülmüştür⁵. Kamu borçlarının sürdürülebilirliğinde kamu borcunu ülke gelirine oranının azalması veya kamu borcunun parasal olarak sabit seyirde kalması temel göstergeler olsa da, borçların vade ve faiz yapısı ile bütçe açığı ve kamu borcunun ülke gelirine oranının o ülke için ihtiyatlı düzeylerde seyretmesi de önemlidir. Pandemi döneminde zaruri uygulanan genişlemeci politika, aşırı borcun getireceği sürdürülebilirlik sorununu azaltmak için orta ve uzun vadede ihtiyaç duyulan borç/GSYİH oranının kademeli olarak düşürülmesine yönelik yeni politikaları da düşündürmelidir.

⁵ Ancak unutulmamalıdır ki pandemi koşullarında hemen her ülkede veya ülke gruplarında benzer bozulmalar söz konusu olmuştur.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel, M. (2020), COVID-19 pandemisinin Türkiye ekonomisine etkilerinin makroekonomik analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar (COVID-19-Özel Ek), 191-221.
- Aktan, C. C. ve Dileyici, D. (2007), *Modern politik iktisat kamu tercihi*, Seçkin, Ankara.
- Atukeren, E. (2011), Granger-nedensellik sınamalarına yeni yaklaşımlar, *Atatürk Ü. İİBF Dergisi*, 10. *Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı*, 2011 137
- Arslan, A. (2021), Türkiye’de iç ve dış borçlanmanın ekonomik büyümeye etkisi. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences* 2022 21(1) 127-140.
- Aydın, A. (2021), *Türkiye’de pandemi sürecinde genel ekonomi ve kamu maliyesi alanında alınan tedbirlerin değerlendirilmesi*. Gazi Kitapevi, Ankara. 409-426.
- Bağcı, H. (2001). *Kamu borçları yönetimi ve Türkiye için bir değerlendirme*, SPK Yayın no: 135. Ankara.
- Baldwin, R. and Weder di Mauro, B. (2020). Economics in the time of COVID-19, *CEPR Press Centre for Economic Policy Research* 33, Great Sutton Street London. 1-113.
- Bayraktar, Y. (2018), *Türkiye’de kamu borçları ve sürdürülebilirlik açmazı*, Nobel Yayınevi, Ankara.
- Bayraktar, Y. (2021), *İktisat okulları*, 4T Yayınevi, 17. Baskı. İstanbul.
- Briceno, H.R. and Perote, J. (2020), Determinants of the public debt in the Eurozone and its sustainability amid the COVID-19 pandemic, *Sustainability* 2020, 12, 6456; doi:10.3390/su12166456
- Carnazza, G. and Liberati, P. (2021). The asymmetric impact of the pandemic crisis on interest rates on public debt in the Eurozone, *Journal of Policy Modeling* 43 (2021) 521–542, <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2021.04.001>
- Çanakçı, M. ve Arslan, A. (2021), Fiscal policy and economic change during period of pandemic, *Ecoforum*, Volume 10, Issue 2(25),
- Dineri, E. (2021). Pandemi döneminde Türkiye’de uygulanan ekonomi politikaları. *Gazi Kitapevi*, Ankara. 139-157.
- Draghi, M. (2021), Fiscal policy and the pandemic, *Economia Politica* (2021) 38:797–802 <https://doi.org/10.1007/s40888-021-00246-4>
- Eker, A. ve Meriç, M. (2000), *Devlet borçları*, 3. Baskı. İzmir
- Fırat, M. (2020). Covid-19 krizi ve IMF destekli maliye politikalarının gerekliliği, *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, s. 209-222.
- Güneş, H. (2021). COVID-19 salgınının mali disiplin üzerindeki etkileri: Türkiye örneği ve çeşitli ülke gruplarıyla karşılaştırılması, *Gazi Kitapevi*, Ankara. 427-441.
- Granger, C.W.J. and Paul Newbold (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics* 2:111.
- İnce, M. (2001). *Devlet borçları ve Türkiye*, Gazi Kitapevi, Ankara
- Kalaycı Oflaz, N. (2021). Küresel sağlık krizinin ekonomiye etkileri ve mali önlemler: Türkiye üzerine bir inceleme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8 (3) , 379-408
- Kamacı, A. ve Kurt, Ö., (2021). Kamu harcamaları ile vergi gelirleri arasında: pandemi öncesi ve sonrası için bir değerlendirme. *Hayat Ekonomisi Dergisi*.8(4):455-462, DOI: 10.15637/jlecon.8.4.05
- Kose, M.A., Ohnsorge, F. and Sugawara, N. (2021). A mountain of debt: Navigating the legacy of the pandemic, *CEPR Discussion Paper* No. DP16637. 1-41.
- Matthews, P.H. (2005). Paradise lost and found? the econometric contributions of Clive W. J. Granger and Robert F. Engle, *Review of Political Economy*, 17(1), ss. 1-28.
- Öğretir, A. H. (2021), *Maliye konu anlatımı*, 4T yayınevi, 10. Baskı. İstanbul.
- Öztürk, N. (2021). Maliye Politikası, Ekin Yayınevi, 11. Baskı. Bursa.
- Papava, V. and Charaia, V. (2021). The problem of the growth of georgia’s public debt during the economic crisis under the COVID-19 pandemic, *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*, 152. 1-15.
- Pınar, A. (2010). *Kamu maliyesi ve maliye politikası*, Turhan Kitapevi, 6. Bası. Ankara.
- Sarıkaya, F. ve Çeviş, İ. (2020). *Koronavirüs (COVID-19) ve ekonomik devinim, Pandemi ekseninde*

Güncel Ekonomi Çalışmaları II

küresel değişim ve yeni ekonomik düzen, Akçağ Yayınları, 1620. s. 17-34.

Ulusoy, A. (2004). *Devlet borçlanması*, Üçyol Kitapevi, 2. Baskı. Trabzon.

Verbeek, M. (2008). *A guide to modern econometrics*, 3. Edition, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex.

Yıldırım, E. P., Arslan, A. (2021). Kamu tercihi teorisi'nin felsefi ve siyasi temellerinin günümüz maliyesi açısından değerlendirilmesi: Türkiye örneği. *Social Sciences Research Journal*, 10 (4), 894-912.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi

Hazine ve Maliye Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi

Dünya Sağlık Örgütü Resmi İnternet Sitesi

Orta Vadeli Program (2022-2024)